

Liustrācijas ypatumai Latvijoje

Latvijos visuomenės dėmesys KGB, atnešusiai Latvijai ir jos gyventojams begalinių nelaimių, buvo ypač atkreiptas jau sovietiniais metais. Šią organizaciją latviai laikė viso komunistinio blogio įsikūnijimu. Atkūrus Latvijos nepriklausomybę, tas dėmesys įgijo viešų diskusijų formą. Vėliau jos atsispindėjo Latvijos Respublikos įstatymuose.

1991 m. lapkričio 27 d. perkėlus Latvijos SSR KGB veikiančios agentūros kartoteką iš KGB pastato į Latvijos Seimą, parlamentui iškilo klausimas, ką daryti su tais dokumentais ir kaip suformuluoti parlamento santykį su KGB kaip organizacija. Beveik po dvejų metų buvo priimtas nutarimas kartoteką ir kitus KGB operatyvinio archyvo dokumentus perduoti Totalitarinių režimų nusikaltimų tyrimo komisijai, o ši juos perdavė Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centrui.

1993 m. birželio mėn. vyko Latvijos Respublikos penktojo Seimo rinkimai. Rinkimų įstatyme greta kitų apribojimų pirmą kartą buvo įrašytas draudimas KGB darbuotojams ir jų informatoriams būti išrinktiems į parlamentą.

Nors atitinkami įstatymai, kuriuose numatyta, kaip turi būti tikrinami deputatai ir kaip konstatuoti apie jų bendradarbiavimą su KGB, tuo metu dar nebuvo priimti, Dokumentavimo centras tarp deputatų rado penkias pavardes, apie kurias buvo įrašų agentūros kartotekoje. Apie tai buvo informuota parlamento mandatų komisija. Po pusės metų, 1994 m. balandžio 27 d., Seimas nubalsavo už tai, kad minėtų penkių deputatų mandatai būtų panaikinti.

1994 m. gegužės 19 d. parlamentas priėmė įstatymą „Dėl KGB dokumentų išsaugojimo bei panaudojimo ir dėl asmens bendradarbiavimo su KGB fakto konstatavimo“, kuris įsigaliojo birželio 2 d. Šiuo įstatymu Latvijoje yra pagrįsta asmenų, bendradarbiavusių su KGB ir kitomis SSRS specialiosiomis tarnybomis, liustracijos sistema. Įstatyme nustatyta, kad:

- KGB etatiniai darbuotojai negali būti pripažįstami nukentėjusiais nuo politinių represijų;

- jei asmuo tuo pat metu buvo ir nukentėjusysis, ir KGB informatorius, jam pagal įstatymą taikomi visi teisių apribojimai;

- kiekvienas asmuo turi teisę susipažinti su visa informacija, atsižvelgdamas į trečiojo asmens teisę apsaugoti jo informaciją;

- nustatoma procedūra, kaip turi būti konstatuojamas faktas, kad asmuo bendradarbiavo su KGB;

- praėjus dešimčiai metų nuo įstatymo įsigaliojimo dienos (t. y. 2004 m. birželio 2 d.), bendradarbiavimo su KGB faktas negali būti konstatuojamas ir gali būti panaudotas imantis teisinių veiksmų prieš asmenį, bendradarbiavusį su KGB.

Konkretūs asmenų, bendradarbiavusių su KGB, teisių apribojimai buvo nustatyti atitinkamuose įstatymuose.

Birželio 4 d., t. y. praėjus dviem dienoms po įstatymo įsigaliojimo, vienas iš deputatų, kurio pavardė buvo rasta KGB sąrašuose, užsienio reikalų ministras G. Andrejevas kreipėsi į ministrą pirmininką su prašymu priimti jo atsistatydinimą, o birželio 6 d. jis

atidavė savo deputato mandatą. Tuo pat metu jis spaudoje atvirai prisipažino, jog bendradarbiavo su KGB, ir prašė tautos atleidimo. Savo kreipimesi jis padarė užuominą, kad jo bendrapartiečiai darė jam spaudimą nepripažinti bendradarbiavus su KGB. Vėliau G. Andrejevas ėjo diplomatinės pareigas, dabar jis yra Europos Parlamento deputatas.

Kas atsitiko kitiems keturiems deputatams?

Žurnalistas E. Inkensas ir mokslininkas A. Kreitusas gavo teismo sprendimą, kad jie su KGB nebendradarbiavo.

Mokslininko A. Silinio byla teisme buvo nutraukta remiantis faktiškai neteisėta formuluote – dėl to, kad nėra nusikaltimo fakto.

Transporto parko darbuotojas R. Milbergas teiriamas iki šiol. Teisme duoda parodymus žmonės, matę jo susitikimus su operatyvininkais. Jis atstovavo dešiniųjų partijai „Tēvzemei un brīvībai“.

Maždaug po metų, kai Seimas panaikino penkių deputatų įgaliojimus, 1995 m. kovo 9 d. šis sprendimas buvo atšauktas. G. Andrejevas į Seimą negrįžo.

Per tą laikotarpį paaiškėjo, kad remiantis Latvijoje išlikusiais dokumentais praktiškai neįmanoma įrodyti bendradarbiavimo su KGB fakto. Šiuo atradimu mikliai pasinaudojo asmenys, kuriems atrodė normalu tokiu būdu „apsivalyti“ per teismą. Iki 2006 m. vasario mėn. prokuratūroje buvo iškelta 330 bylų siekiant patikrinti bendradarbiavimo faktą. 59 atvejais bylos buvo nutrauktos, nes patikrinimo metu patys asmenys prisipažino bendradarbiavę su KGB. 11 atvejų teismas pripažino, kad bendradarbiavimo faktas yra įrodytas.

Taigi gali atrodyti, kad visa liustracijos sistema buvo neveiksminga. Iš tiesų klausimas sudėtingesnis. Daug žmonių prieš įsidarbindami arba imdamiesi politinės veiklos kreipėsi į Dokumentavimo centrą norėdami išsiaiškinti, ar ten nėra informacijos apie juos.

Vėliau remdamiesi atsakymu jie priėmė sprendimą – kreiptis į teismą arba keisti savo planus. Nors ir nėra tikslios statistikos, tvirtai galime sakyti, kad dauguma pasirinko garbingą kelią.

Vis dėlto tokia sistema neinicijavo svarbiausio liustracijos uždavinio – sukelti visuomenės diskusiją ir paskatinti visuomenės apsivalymą. Sistema buvo sudaryta taip, kad būtų neįmanoma aukų ir išdavikų konfrontacija, kad nesusiformuotų atgailos ir atleidimo kultūra. G. Andrejevui po viešos atgailos tauta atleido. Jo autoritetas tautoje iki šiol daug didesnis negu kitų politikų. Deja, Latvijos istorijoje tokių pavyzdžių nedaug.

1995 m. balandžio mėn. Trijų žvaigždžių ordinu buvo apdovanota buvusi disidentė Lidijs Doronina-Lasmanė. Tuo metu ji dirbo Dokumentavimo centre ir iš savo bylų pati nustatė išdavikus. Paaiškėjo, kad vienas iš jų buvo labai artimas jos draugas. Ji atsisakė imti ordiną, nes tarp ordino kavaliierių buvo žmonių, bendradarbiavusių su KGB.

Po trijų dienų, t. y. 1995 m. balandžio 28 d., Trijų žvaigždžių ordino atsisakė dar vienas apdovanotasis – akademikas Janis Stradinis. Po L. Doroninos-Lasmanės pareiškimo jis kreipėsi į Dokumentavimo centrą ir rado savo pavardę KGB kartotekoje. Tada akademikas paskelbė spaudoje, kad gailisi to, ką padarė. Po kelerių metų jis buvo išrinktas Latvijos Respublikos mokslų akademijos prezidentu.

Iš tiesų šie keli faktai yra vieninteliai, kuriuos galima priskirti prie visuomenės apsivalymo praktikos. Iš esmės KGB dokumentai tapo nemokamu rinkimų politinių kampanijų instrumentu.

Tačiau liustracija turi ir kitą funkciją – ginti jaunas demokratines institucijas, valstybės struktūras nuo slaptų korporacinių ryšių įtakos. Ši funkcija Latvijoje buvo vykdoma nuosekliai, nors ir šiek tiek chaotiškai. Chaotiškumą lėmė tai, kad teisių apribojimai buvo numatyti skirtingu laiku priimtuose atski-

ruose įstatymuose. Visus tuos teises ribojančius įstatymus galima suskirstyti į penkias grupes:

1) dėl asmens tam tikro teisinio statuso gavimo: pilietybės įstatymas, repatriacijos įstatymas;

2) dėl pasyvios rinkimų teisės: miesto tarybų, apskričių tarybų ir kaimo tarybų rinkimų įstatymas, Seimo rinkimų įstatymas;

3) dėl priėjimo prie valstybės paslapčių: valstybės paslapties įstatymas;

4) dėl teisės eiti tam tikras pareigas: teismų, prokuratūros, valstybės kontrolės, civilinės tarnybos, karinės tarnybos, diplomatinės ir konsulinės tarnybos, policijos, valstybinės mokesčių inspekcijos, priešgaisrinės saugos įstatymai;

5) kiti apribojimai: politinių organizacijų (partijų) finansavimo, valstybinių pensijų, privatizavimo sertifikatų įstatymai.

2004 m. birželio mėn. nustojus galioti įstatymui, parlamentas pavedė Ministrų Tarybai įvertinti egzistuojančių apribojimų būtinumą ir pagrįstumą. Darbas buvo baigtas 2005 m. birželio 1 d. ir rezultatai perduoti Seimui. Tuo pat metu parlamentas nubalsavo už tai, kad visi KGB dokumentai būtų prieinami visuomenei. Pasikonsultavusi su ekspertais, Prezidentė Vaira Vīķe Freiberga gražino įstatymą Seimui pakartotinai apsvarstyti. Ji rėmėsi tuo, kad Latvijoje turimi dokumentai labai fragmentiški ir iš jų sunku nustatyti asmens bendradarbiavimo su KGB pobūdį.

2006 m. gegužės mėn. po pertraukos parlamentas ketino pakartotinai balsuoti už tą patį įstatymo projektą.

Šiandien labai sunku pasakyti, koks bus šio įstatymo taikymo efektas. Vargu ar toks radikalus sprendimas padidins visuomenės tarpusavio supratimą. Apsivalymo procesai visuomenėje vis dėlto vyko, nors ir sunkiai. Kita vertus, bendradarbiavimo su KGB motyvai labai įvairūs, tačiau remdamiesi turimais dokumentais negalime matyti viso konteksto. Balsavimas už laisvą priėjimą prie agentūros kartotekos faktiškai reiškia kolektyvinės atsakomybės principo taikymą, įvairių kolaboravimo būdų niveliavimą – nuo visiško susitapatinimo su okupaciniu režimu iki kolaboravimo taktiniais sumetimais, nors visų šių kolaboravimo būdų motyvacija labai skirtinga.

Tačiau reikia rasti atsakymą į vieną klausimą: kodėl Latvijos įstatyme dėl buvusio KGB nenumatyta priemonių, kaip pagerinti visuomenės sveikatą? Pirma, visų Seimų deputatais buvo Latvijos komunistų partijos nomenklatūros atstovai. Deputatų korpuso korporatyvumas, kaip ir sovietiniais laikais, neleidžia nuodugniai ištirti totalitarinę represijų struktūrą, nes toks tyrimas atskleis vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį. Paprasčiausia ir lengviausia visuomenės dėmesį sutelkti į žemiausią totalitarinės represinės struktūros grandį – agentūrą, kuri niekada nepriimdavo sprendimų, ir ją demonizuoti. Antra, tokiomis aplinkybėmis, kai visuomenė nedalyvauja diskusijoje, kai jos nepasiekia informacija, politikams labai lengva demonizuoti grupę iš esmės anonimių žmonių, agentų, ir kovoje su jais susikrauti politinį kapitalą.